

חיימק ואיש המדים החומים

הספר ב"אשמרת אחרונה"⁽¹⁾ מתאר את דרכו רבת-הייסורים של הילד-הנער

חיימק בשנות המלחמה. רבות ושונות התחנות שבדרך: מן העיר הקטנה שבפולין ועד לעיר הגבול הרוסית; מכאן גלות למחנה עבודה בסיביר השלגית; לאחר שחרור ממחנה העבודה פונים הגולים לאוזבקיסטאן החמה (תחנה בדרך לארץ-ישראל הנכספת, כך סבור האב). עבודת הפרך בקולחוז שרבי במחוז טשקנט אינה קלה יותר מעבודת פרך בקרה הסיבירי, מסתבר לאנשים באיחור זמן. ובסופו של דבר מגיע הנער, שבני משפחתו מתים אחד אחד, לבית-יתומים בטשקנט. מקומות רבים ושונים עובר הנער בנדודיו, אולם המסקנה שמוציא הוא מדרכו רבת-הפנים היא אחת: "בכל מקום קשה ליהודים", הוא אומר לשליח מישראל, המבקש להעלותו ארצה. ואילו השליח עונה לו: "בארץ-ישראל טוב ליהודים". ועם הבטחה זו לעתיד מסתיים הספר, בטרם הגיע חיימק לתחנה הסופית.

אילמלא היה הספר מבוסס על מציאות ימי מלחמת העולם השניה, ואילמלא תאר דרך, שלא רק חיימק ומשפחתו, אלא רבבות של פליטים עברוה, היינו אומרים, שזהו רומאן הרפתקאות מודרני, מבוסס על הצורה המסורתית של הרומאן הפיקרסקי. אך, כאמור, אין כאן הרפתקאות אלא מציאות; ואין כאן רומאן נסיעות שכיוונן הותווה על-ידי המחבר, אלא כפייה אכזרית של כוחות שהם מחוץ לתחום שליטתו של האדם הפרטי. המציאות היא הקובעת את הדרך הנפתלת, ואת תחנותיה העצובות, - ולא דמיונו של הסופר. מה שניתן בידו של המחבר הוא דרך ראיית הארועים ועיצוב הדמויות בצורה מיוחדת במינה.

חיימק עומד במרכז הסיפור, ודרך עיניו, עיני ילד, רואה הקורא את המתרחש. יש להניח, כי הסופר מזדהה במידה רבה עם הנער. בחירת הילד כדמות מרכזית ותיאור חוויותיו בהתנגשותו עם עולם המציאות הקודר והמאיים מאפשרת ציורים סוריאליסטיים של מעשים שהיו. אנו מתכוונים בזאת לתיאורים כגון תיאור קבורת האם, הנפש האחרונה ששרדה לו לחיימק מכל המשפחה: "נפלה האדמה בדממה. ללא השמעת קול נקלטה בגוף הלבן והרך. ובלבד שלא יפגעו בפניה. אנא דודים רחימאים, אל נא תפגעו

בפניה, פיה כואב לה מחמת השן שהוצאתם, אל תפגעו בפניה ש...
 רגב של עפר נחת בלחיה וזיעזע גלגלתה הגזוזה. רגע, וכבר היה
 חיימק ליד אמו קולט בזרועותיו הפשוטות את שטף האדמה. בגב
 רכון עמד והיה סוכך על פניה. אולם הסבלים משכוהו והעלוהו
 והיכוהו על פניו ואמרו: 'ראיתם שרץ טרדן'. -- כך לא משחקים
 --- אמר הילד - הם כיסו את ראשה. לא יכולה לצאת. אסור לשפוך
 הרבה עפר על הראש. אפשר להיחנק."

ראייתו המיוחדת של ילד היא המאפשרת תיאור כגון תיאור הפליטים הפולנים
 בבית הכנסת בצ'ארניסטוק, התחנה הראשונה שבצד הרוסי של הגבול:
 "היא (הסבתא) שכבה על רצפת בית-הכנסת שבצ'ארניסטוק כשראשה
 נשען אל מרגלות ארון-הקודש. רבים היו שרועים על אותה קרקעית
 ממורקת, אלא שלא כולם היו מתים. זה בצד זה שכבו צעירים,
 זקנים וילדים. כל אותם שחצו את הגבול ועברו אל הרוסים, עתה
 נחים היו תחת התקרה הגבוהה שנברשות בדולה נשתלשלו ממנה.
 אחדים ביקשו מים בשפתים חרבות, אחדים הלכו להשיגם ואילו
 אחרים תלו עיניהם הדמומות-סתמיות בחלל האולם ושתקו. חיימק
 ידע כי רק אותם שהשמיכה הסתירתם כליל מעיניו, רק הללו היו
 מתים. אשה אחת עסקנית וצמוקה ששמלותיה הרחבות הדיפו ריח
 ישן ונעים של נפתלין, עוברת היתה מאחד למשנהו, שומטת כיסוי
 מראשו, מקריבה נוצה לבנה אל אפו, שולפת שתי מטבעות של
 נחושת, קובעתם בעיניים ותיכף לכך מושכת לשמיכה מעלה עד
 לכיסוי הראש, וברשרוש שמלותיה חופזת הלאה ללא לאות, כששה
 למצוא עוד ועוד מתים. אף חיימק נשתוק לאותם מטבעות של נחושת
 שהלא אפשר לקנות בהם סוכריה. נזדרז והשחיל את עצמו תחת
 שמיכה, עצם את עיניו וכלא נשימתו. --- ולמה העמדת פנים של
 מת, ילד שקרן?! - נצטעקה עליו בקול נעלב - הרי למענכם טורחת
 אנוכי, ואתם מה, פשוט מערימים עלי."

בקטע זה, כבכל הספר כולו, שומר הסופר על סגנון מאופק ושליו. בשורות
 ספורות מאופיינת כאן דמותה של האשה הצדקנית, הממהרת לזכות במצווה מן
 ההפקר, והלהוטה כל כך לעשות מעשים טובים עד שהמעשים הללו מתחלפים
 לה בבני-אדם; כל מת נוסף פירושו מצווה נוספת - כן ירבו. ההומור הוא דק
 ומובלע, אך אינו חסר גם במצבים הקשים ביותר - בתור אנטי-קליימקס. יש

שהומור זה נובע מן הדרך התמימה, בה מסתכל הילד על הדברים המדהימים המתרחשים בקרבתו, ויש שהוא טמוך בתיאורו של הסופר. חיימק ראה את כל בני משפחתו מתים מתלאות, ממחסור, מעבודת פרך, מאפיסת כוחות וממחלה. תחילה מתה הסבתא הזקנה, לאחריה האחות התינוקת. האב יורק דם עד שהוא נופח את נשמתו. עם מות האם, מחפש לו הילד מפלט לשעה קצרה בטשטוש גבולות ההיגיון והמציאות. למרות שחיימק הוכרח להתבגר בטרם עת, ותקופת הילדות הנורמאלית ניטלה ממנו בכוח, הרי אותו גבול שבין מציאות לדימיון עדיין אינו מותחם אצלו, כאצל המבוגרים. ואולי טוב כך, שהרי אם היה מביך באופן רציונלי כל שארע, היה נשבר ברוחו ובנשמתו. אמנם אין לומר, כי מה שעבר עליו לא הותיר בו צלקות. בבואו ללמוד בבית-הספר, לאחר שנתקבל בבית-היתומים, הוא אינו מצליח לכתוב חיבורים יפים, נעימים, ורודים, כחבריו. ככל שהמורה משתדלת ומדברת על ליבו, לא עולה הדבר בידה לשנות את תפישתו, ובסופו של דבר היא קוראת לקטן "פסימיסט זקן".

בחלקו הראשון של הספר בולט תיאור ההורים. בחלק השני בא במקום תא המשפחה המוסד לילדים שנתייחמו. ההורים שונים מאוד זה מזה בהשקפותיהם, אך הם מתחלקים שווה בשווה בנטל הסבל הנורא. האב הוא אדם דתי, בעל אמונה עמוקה. הוא מקבל את ייסוריו באהבה, משום שכך גזר שוכן מרומים. רק לעיתים, כאשר נגדשת הסאה, הוא זועם ומתמרד כנגד ההשגחה. אך עד מהרה הוא חוזר בתשובה.

"היה זה השטן שהסיתני. עתה יודע אני בביור. רציתי להרהר אחר מידותיו של הקדוש ברוך הוא. והלא אדם לעמל יולד. לעמל, לעמל. החקר אלוה תמצא? הוא המשפיל והוא המרים, הוא היוצר והוא ההורס..."

לא כן האם. היא היתה חניכת השומר הצעיר בנעוריה, וכופרת היא באמונתו של האב. לעיתים קרובות היא מפריחה משפטים עוקצניים, הנשמעים לילד תמהוניים ביותר. הוא חושש לאמו; הוא חרד לאבדן מקומה בגן העדן לעתיד לבוא. דברי האם אין בהם משום התמרדות כנגד הגורל; אלה הן רק קביעות סארקאסטיות על מהותו של עולם כעור ואכזר. התמרדות והתפרצות יש רק בדברי הסבתא הזקנה. אולם הסבתא אינה שפויה בדעתה. דרך התיאור אינה ריאליסטית טהורה – משום שזהו תיאור עולמו התמוה של ילד, וילד אינו רואה את הדברים כפי שרואה אותם המבוגר. בצורה זו ניטלת

לעיתים המשמעות האיומה מן המתרחש. תפישתו של ילד אינה מספקת להתמודדות עם המלחמה ועם הרדיפות. הוא מתרגם את המציאות לשפתו המיוחדת; בדרך זו מתאפשר תיאור אמנותי. הילד אינו שופט, שוקל, מוציא מסקנות מדוייקות; עולם התווה ובוהו הופך לממש מבלי שתתעוררנה שאלות.

המאבק לקיום מינימלי ולעצם החיים לובש צורות שונות, בהתאם לתנאים המשתנים של הסביבה. אפשר לחלק את הספר לשני חלקים: החלק הראשון הוא תיאור תולדות חיימק ומשפחתו מרגע שנכנסים הגרמנים לעיירת מגוריהם שבפולין. החלק השני עיקרו החיים בבית היתומים. האנשים ניצלים מידי הגרמנים בדרך נס, ובהפסד כל רכושם וקיומם. הרוסים אף הם אינם נוהגים בפליטים ביד רכה, והדרך היא דרך של ייסורים, החל ממחנה עבודה מושלג וקפוא בסיביר, ועד לקולחוז הדל באוזבקיסטן, שאינו מספק לאנשים תנאים לקיום אנושי, אך דורש מהם עבודה עד כלות הכוחות בלהט החמה החורכת. שונות הבעיות בבית היתומים. כאן מתקבל הנער למסגרת מסויימת, קיום (אם גם קיום דל ומסכן) מובטח לו; קירות המוסד חוסים עליו מן הסכנות שבחוץ. אך מנת הסבל והדיכוי נשאת מנת חלקו של חיימק. עתה הוא סובל מרודנותם של חבריו הגדולים יותר שבבית היתומים, נערים שמצבם כמצבו. חיימק עומד עד מהרה על כך, שלמרות שההיגיון מחייב, שכל היתומים הללו יתחברו יחדיו כנגד עולם זר ועויין, הרי "איך בעולם אחוות יתומים". החזקים מכים את החלשים, וזהו זה. פאני רבקה, המטפלת בילדים ומדריכה אותם, אינה יכולה לתפוש זאת בשום פנים ואופן. למרות המלחמה וכל הכרוך בעקבותיה, למרות הרדיפות והתלאות שמרה פאני רבקה על אמונתה באידיאלים רחוקים.

אנשי מדים קשוחים שילחו את חיימק ומשפחתו לדרך של ייסורים ונישלו אותם מכל אשר להם. זכרונם של אלה הולך ומטשטש אצל הילד, והופך לאחד עם "איש המדים החומים", האוסף אל עגלתו כל בוקר את גוויות המתים בבית-החולים בטשקנט. חיימק ירא מאיש המדים החומים; כשהאחות מנסה לומר לו, כי המדים הם רק לבוש חיצוני, וכי האיש הלובש אותם אינו אחראי למות החולים, מקשה עליה הילד: "ומדוע צחק כשהטיל את הזקן לעגלתו?!". תשובת אחות בית-החולים חסרת רגש במידה שהיא עצמה אינה משערת - "רבים כמותו הוא מוביל יום יום בעגלה. הלוא מלחמה היא."

איש המדים החומים אינו מטיל את חיימק לעגלתו. חיימק מגלה שהאחות אווה, היקרה לו כל כך היא אהובתו של איש המדים הנורא. בנפשו פנימה ידע זאת עוד טרם חזה בהם בעיניו:

"לעיתים מופיעים השניים בחלומי כשהם נתונים בדף של קלף משחקים, מאוחדים-טבור ומרוחקים-ראש: הדאמה בדמות האחות אווה בעלת העיניים השחורות ומטפחת לבנה מעומלנת נתונה על ראשה, ואילו המלך בדמותו של איש המדים החומים בעל מצחיית הכובע המזדקרת מעל גביניו."

גילויי של הילד, שהמוות והאהבה אחד הם, מביא להחלמתו מחוליו. כשחזה באחות ובאיש המדים, צעד את צעדיו הראשונים בדרך לבגרות. צעד נוסף הוא, כשחיימק מעיז לבסוף להכות את אויבו שבבית-היתומים. תחושת הבדידות הפוקדת את הילד לעיתים מומחשת לקורא יפה בתיאור הקצר של חיימק, החוזר למוסד לאחר שהייה ארוכה בבית החולים, ואיש אינו שם לב אליו.

"החצר ריקה היתה, מתנמנמת בשמש של אחר הצהרים ומתעלמת ממנו. עמד באמצע המגרש, בסמוך לתורן, כמזמך את הילדים לבוא ולברכו. איש לא בא. מימינו נשקף חדר המנהלת, אך פאני שרה לא השקיפה בעדו. לו היתה יוצאת לקראתו ומושיטה אליו את ידה השמנה היה מנשקה בשמחה. מן המחסן ומחדר החולים, שהיו סמוכים זה לזה ותדיר נמצאו בהם ילדים, לא נשמעו קריאות: חיימק! חיימק! דוממים עמדו הבתים, עוינים בשתיקתם."

יש שהוא מנסה לשכוח, כי אכן נתייתם מהוריו. לאחר תום המלחמה, לאחר הנסיעה חזרה לפולין, מתחילים להופיע הורים אשר נחשבו למתים. הם נוטלים עמם את ילדיהם. גם חיימק מקווה שאמו תבוא לקחתו. אם אך ימלא את הטופס הרשמי, הניתן לכל העוזבים, ויחתום את שמה של אמו, וודאי תופיע... האם אינה מופיעה, אך מופיע השליח מארץ-ישראל. "רוצה אתה לנסוע לארץ-ישראל?" הוא שואל את חיימק. וחיימק מיד מתקן לו את שאלתו: "לבית-יתומים שבארץ-ישראל?"

פברואר, 1964.

הערות לחיימק ואיש המדים החומים

1. באשמורת אחרונה, מאת שמאי גולן, הוצאת מסדה, 1963.